

Horváth Márta¹

KOGNITÍV LÍRAPOÉTIKAI KUTATÁSOK MAGYARORSZÁGON

– DOMONKOSI Ágnes és SIMON Gábor, szerk. *Nyelv, poétika, kogníció.*

Elmélet és módszer a poétikai kutatásban. Eger: Líceum, 2018, 225 lap –

A kognitív irodalomtudomány kérdésfeltevéseit tekintve nagyon szerteágazó diszciplína, hiszen a megismeréstudományok átfogó vállalkozásával összhangban arra törekszik, hogy az irodalmi jelenségeket minden olyan aspektusukban vizsgálja, melyek a megismeréssel összefüggnek, így foglalkozzon az olvasói észleléssel, figyelemmel, emlékezettel stb. A kérdésfeltevések sokféleségének ellenére is van azonban néhány olyan alapfeltételezés, melyet minden kognitív szemléletű irodalomtudományi kutatás oszt. Így egyetértés uralkodik abban a kérdésben, hogy az irodalom a megismerés egy specifikus módja, és mint ilyen, az emberi elme működésének vonatkozásában magyarázható; valamint az sem kérdéses, hogy nincs külön elmemodul az irodalmi szövegértés számára, hanem az irodalmi megismerésben ugyanazok a kognitív mechanizmusok vesznek részt, mint a hétköznapi megismerésben. Ugyanígy az is az alapfeltételezések közé tartozik, hogy a költői és a hétköznapi nyelvhasználat nem különbözik egymástól kategorialisan, hanem folytonosság van közöttük. A kognitív irodalomtudomány feladatát pedig abban látja, hogy feltárja az irodalmi szövegértés folyamatában szerepet játszó mechanizmusokat és funkcióikat, így a lehető legszélesebb körűen modellálja az irodalmi szöveg feldolgozásának folyamatát. Hogy ezen belül a szövegértés mely aspektusaira összpontosít egy adott vizsgálat, azt a kutatás szűkebb tárgya és a kutató érdeklődése határozza meg.

A Domonkosi Ágnes és Simon Gábor által szerkesztett *Nyelv, poétika, kogníció* című tanulmánykötet írásai arra vállalkoznak, hogy bemutassák ezt a nemzetközi tudományosságban már lassan két évtizede eredményes, Magyarországon azonban alig ismert elméleti keretet és gyakorlati alkalmazásának lehetőségeit. Az elmélet kérdésfeltevéseinek és vizsgálati módszereinek heterogenitása ellenére a kötet mégsem esik az ilyen típusú vállalkozásokat egyébként jellemző hibába, és nem válik a legkülönbözőbb megközelítések rendszertelen gyűjtőmedencéjévé. Mivel a tanulmányok többéves műhelymunka eredményeként születtek meg, a kötet jól körvonalazott kutatási területet ölel fel, és módszertanát tekintve is egységes. Az írások mindegyike lírai szöveggel foglalkozik egy meglehetősen széles spektrumon, a magyar költészet kanonizált szövegei mellett kortárs dalok szövegeit is bevonva a kutatásba, és a kognitív nyelvészet felől közelít a poétikai jelenségek magyarázatához, ami nyilvánvalóan adódik abból, hogy a szerzők egyetlen kivételtől eltekintve az ország különböző nyelvészeti tanszékeinek munkatársai, illetve doktoranduszai.

¹ A szerző a Szegedi Tudományegyetem Germán Filológiai Intézet Osztrák Irodalom és Kultúra Tanszékének adjunktusa.

A kötet tanulmányainak módszertani egységességét az biztosítja, hogy a szerzők többsége korpusznyelvészeti módszerek alkalmazásával támasztja alá téziseit, aminek eredményeképpen mára folyamatban van egy annotált poétikai korpusz létrehozása. A kötet így kiváló lehetőséget nyújt a kognitív lírapoétika átfogó elméleti keretének és legújabb módszereinek megismerésére.

Az irodalmi szövegértés nyelvészeti megközelítésű vizsgálata azonban több szempontból sem egyértelmű. A kognitív irodalomtudomány áttörő erejét a korábbi elméleti irányzatok viszonylatában ugyanis egyrészt az adta, hogy elmozdult a szöveg immanens vizsgálatától, és a jelentés helyett a jelentésképzésre, szöveg és olvasó interakciójára kezdett fókuszálni. A korábbi recepcióelméleti megközelítések tartózkodásával szemben pedig nyitott a pszichológia irányába, és az olvasót nem valamiféle, a szövegstruktúrában manifesztálódó elvont entitásként, hanem testi beágyazottságában szemléli. Így azoknak az elméleti irányzatoknak, amelyek újra a nyelv felől közelítenek az irodalmi szöveghez, érdemes legitimálni magukat abban a tekintetben, hogy mennyiben hoznak újat a kognitív poétika által meghaladni kívánt elképzelésekhez képest, és mennyiben képviselnek új nézőpontot a huszadik század irodalomtudományát nagymértékben meghatározó nyelvészeti eredetű irányzatokhoz, a formalizmushoz és strukturalizmushoz képest.

Éppen ezt a kérdést teszi fel a kötet indító tanulmánya, és ezzel a kiadvány írásainak elméleti megalapozását nyújtja. Simon Gábor, aki már a *Bevezetés a kognitív lírapoétikába* című monográfiájában tanúbizonyságát adta a szakterületen való jártaságának, az elméleti kérdésekről fogékonyságának és a kognitív irodalomtudomány széles körű ismeretének, ebben a tanulmányban is nagyívű feladatra vállalkozik: a huszadik század elejének meghatározó paradigmáját veti össze a huszonegyedik század elejének fordulatot hozó paradigmájával (*cognitive turn*), és gondos elemzés által fedi fel a két irányzat hasonló kérdésfeltevésai mögött meghúzódó lényegi különbségeket. Ugyanis bár mindkét elmélet a műalkotás nyelvi megformáltságából indul ki, az azonos kiindulópontból egészen eltérő utakat járnak be, és ebből adódóan különböző következtetésekre jutnak. A kognitív nyelvészet a strukturalista nyelvészettől eltérően nem a nyelvi rendszert (*langue*), hanem a beszédet, a nyelvhasználatbavételét (*parole*) állítja vizsgálatainak középpontjába, és ebből kifolyólag a poétikusságot sem magában a nyelvben fedezi fel, hanem a nyelvhasználónak a szöveghez való eltérő viszonyulásában, a tudatosabb feldolgozásban és a figyelem irányultságának megváltozásában. Az természetesen a szerző figyelmét sem kerüli el, hogy a poétikusságnak ez a meghatározása is visszanyúlik a formalista iskolákra, és nem áll távol az „elidegenítés” koncepciójától, a kognitív megközelítés értelmében azonban a nyelvhasználó megváltozott feldolgozási folyamataiban, az elme sematikus működésének megtörésében találja meg a poétikusság lényegi elemét. Az elidegenítés funkciója a kognitív elméletek szerint ugyanis nem az, hogy egy autoreflexív gesztussal magára a nyelvre irányítsa a figyelmet, mint ahogy a formalisták feltételezték, hanem a megismerés megszokott útvonalairól kívánja kimozdítani az olvasót.

A poétikai nyelv önreferencialitása annál is nagyobb kihívást jelent a kognitív poétika számára, hogy ez a formalista-strukturalista elgondolások egyik legkitartóbban túlélő koncepciója, amely egyúttal a posztstrukturalista elméletek egyik alaptézisét képezi. Tolcsvai Nagy Gábor, a kognitív nyelvészet egyik hazai szakértője és több kognitív nyelvészeti monográfia szerzője ezt a tézist cáfolja egy rövid vitairatban, melynek ihletője Kulcsár-Szabó Zoltán *Metapoétikája*. Tolcsvai szerint az az álláspont, hogy a költői nyelv mediális és referenciális (más szóval szemantikai) jellege kettéválk, és a mediális lesz a meghatározó, nem tartható a kognitív tudományok ismereteinek fényében. Három vers elemzése által hoz példákat a poétikus szöveg értelemkínálatára és a befogadó jelentésképző mechanizmusaira, melyet egy antropológiai univerzáléra, az értelemképzés egyetemes emberi igényére vezet vissza.

A hétköznapi és a poétikai nyelvhasználat közötti folytonosság tézisének támogatja a kognitív nyelvészetnek az a több évtizedes belátása, hogy a metafora nemcsak a szépirodalmi nyelvhasználat részét képezi, hanem a hétköznapi nyelvnek is fontos alkotóeleme. Ha azonban ez így van, akkor felmerül annak a kérdése, vajon megragadható-e a poétikus és a hétköznapi metafora különbsége tudományos eszközökkel. Pethő József, számos stilisztikai témájú monográfia szerzője ezt a kérdést teszi fel tanulmányában, és arra a következtetésre jut, hogy a poétikus metaforák megbontják a hétköznapi megismerésre jellemző konceptuális stabilitást és koherenciát, s az újszerűség, a begyakorlottság hiánya jellemzi őket, ami gyakran a forrás és cél közötti nagy szemantikai távolságból adódik. A nyelvhasználó szemszögéből tekintve ez azt jelenti, hogy a poétikus metafora létrehozásához és megértéséhez a hétköznapiánál nagyobb mértékű kognitív-konstruktív erőfeszítés szükséges.

A kognitív megközelítések jelentős része azt az álláspontot képviseli, hogy a nyelvi tevékenység meghatározó összetevője a közös figyelem. A jelentés ebben a felfogásban egy interszjektív aktusként értelmeződik, melyben a beszélő a másik figyelmét a mindkettejük számára hozzáférhető világ egy adott részletére irányítja a nyelv segítségével. Tátrai Szilárd, az ELTE két nyelvészeti kutatócsoportjának, a DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhelyének és a Stíluskutató csoportnak a társvezetője, tanulmányában amellet érvel, hogy a nyelvi megismerésnek ez a társas jellege a lírai szövegek esetében speciális módon nyilvánul meg: a líra műfajmeghatározó tulajdonsága az aposztrófé, az elfordulás alakzatának használata, amikor a beszélő tényleges címzettjétől elfordul, és egy másik, odaképzelt címzettet szólít meg. Ilyen aposztrófét tartalmaz például a *Don Quijote ébredése* című Quimby-dal „Szeretni, *Istenem*, milyen nehéz!” sora. Általában véve pedig megállapítható, hogy hasonlóan az olyan osztrófiákhoz, mint például a mesék első mondata: „Egyszer volt, hol nem volt”, melyek a mesemondás aktusában járulnak hozzá a közös figyelem létrehozásához, s a lírai beszédhelyzet létrejöttéhez nélkülözhetetlen az aposztrófé. A szerző azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy bár az aposztrófé a lírai diskurzus jellegadó tulajdonsága, az aposztrófikus fikció mégsem azonosítható a lírával, mert a zeneiségnek és a metaforicitásnak legalább ugyanakkora szerepe van a líraiság létrehozásában. Ezt a gondolatot vezeti tovább Falyuna Nóra dokto-

randusz, aki a Wellhello formáció dalszövegeinek vizsgálatával arra a következtetésre jut, hogy az aposztrófé mellett érdemes a felidézett jelenet tér- és időviszonyaira is különös figyelmet fordítani, hiszen ezek is nagymértékben hozzájárulnak a szövegek diszkurzív összetettségéhez. A figyelemirányítás egy további aspektusával foglalkozik tanulmányában Nagy Tamás doktorandusz, aki lírai szövegek megzenésített változatait elemzi abból a szempontból, hogy a lírai beszédhelyzet átalakítása, az írott szövegből orális médiummá való transzformálás milyen szemantikai és pragmatikai szintű változásokat okoz, és ezek milyen módon irányítják a befogadó figyelmét. Nagy azzal a hipotézissel indokolja kérdésfelvetése relevanciáját, hogy a nyelv és a zene kapcsolata a nyelveredet kérdéseiig vezethető vissza. Érdemes lett volna az erre vonatkozó evolúciós elméleteket is feleleveníteni, nagyobb magyarázó erővel rendelkeztek volna egy kognitív poétikai érvelés részeként, mint Hamvas Béla egyébként nagyon ihletett írásai.

Mivel a kognitív poétika nem a szövegről, hanem az olvasóról, illetve a szöveg és az olvasó interakciójának jellemzőiről tesz állításokat, tézisei sem szövegelemzések által, hanem valós olvasókkal végzett empirikus kísérletekkel igazolhatók. Az utóbbi évtizedekben a módszertani paletta nagymértékben bővült, a kérdőíves metódus mellett számtalan olyan eljárást dolgoztak ki, melyek kiküszöbölték a korábbi eredményeket esetenként kérdésessé tevő hibákat, és a felhasznált adat mennyiségének jelentős növelésével is meggyőzőbbé tették az eredményeket. Domonkosi Ágnes, a kötet társszerkesztője és Kuna Ágnes, a korpusznyelvészet jeles magyarországi képviselője olyan módszert mutatnak be tanulmányukban, mely több tekintetben is megújítja az eddigi gyakorlatot. Egyrészt megkerüli az eredményeket torzító közvetítő diskurzusokat, mivel nem az értelemképzés reflexív feltárását végezteti el a kísérleti alanyokkal, hanem kreatív-produktív módszereket alkalmaz: például azt kéri az olvasótól, hogy rontsa el a vers rím- és ritmusszerkezetét, vagy hogy írjon történetet a versből. Ezáltal nem interpretációs mintákat, hanem nyelvi műveleteket, azaz *know-how* típusú gyakorlati nyelvtudást aktivál. Másrészt szoftveres kvalitatív szövegelemzést alkalmaz, ami lehetővé teszi a hosszabb terjedelmű szövegegységek vizsgálatát és a heterogén adatok együttes kezelését. A bemutatott módszer kiváló lehetőséget nyújt a szövegfeldolgozás tipikus mintázatainak feltárására. A nemzetközi kutatásban alkalmazott poétikai korpuszokat mutatja be Dodé Réka, Ludányi Zsófia, Falyuna Nóra és Kuna Ágnes egy közös tanulmányban, mely a hazai kutatás számára nagyon hasznos áttekintést ad ezen korpuszok típusairól, az annotálás szempontjairól és gyakorlatáról. Az áttekintés nagymértékben hozzájárul egy magyar lírakorpusz építéséhez is. Sólyom Réka cikkében amellet érvel, hogy az empirikus kérdőíves módszerek továbbra is jól alkalmazhatók számos funkcionális kognitív kutatásban, ennek szemléltetésére saját, a neologizmusok elterjedésére és használatuknak jellemzőire vonatkozó kutatásait mutatja be. A hagyományos definíciókhoz képest a neologizmus meghatározásába beépíti a pragmatikai aspektust, és az újszerűséget egy adott nyelvhasználóhoz, annak tapasztalataihoz, ismereteihez és elvárásaihoz köti. A neologizmusok

szemantikai jellemzésekor különös hangsúlyt fektet a metaforák működésének valamint a fogalmi integrációnak a leírására.

Az érzelmek régóta témái az irodalmi elemzéseknek, a huszadik század meghatározó paradigmái azonban nem foglalkoztak az olvasói érzelmekkel, mert premisszáikkal még abban az esetben sem fért össze a pszichológiai megközelítés, ha pedig figyelmük fókuszát az olvasóra helyezték. A kognitív pszichológia közvetítésével időközben olyan ismeretek birtokába jutott az irodalomtudomány, melyek az olvasói érzelmek vizsgálatának is egzaktabb kereteket nyújtott. Az új eredmények összefoglalására vállalkozik Hámori Ágnes, aki számos lényeges szempontra kiterjedő, a diffúz kutatásokat szisztematikusan bemutató áttekintést nyújt nagyívű tanulmányában az érzelmek elemzési lehetőségeiről. Nem hallgatja el az érzelmek kutatásában máig fennálló nehézségeket sem, és foglalkozik a nyelvi megközelítés adta problémákkal, elsősorban az érzelmeket jelölő fogalmak szemantikai behatárolásának nehézségeivel. Bemutatja a kognitív poétikának az ezekre a problémákra adott megoldásait, és a nemzetközi irodalom feltérképezése mellett szövegelemzéseket is bemutat, valamint új javaslatokat fogalmaz meg az annotálásra vonatkozóan. Tanulmánya kiváló kiindulópontot jelent minden hazai kutatónak, aki a befogadói érzelmek kutatására vállalkozik.

A kötet jól összefogott, a legfontosabb alapfeltételezéseket osztó, összehangolt módszertannal dolgozó tanulmányok gyűjteményével mutatja be a kognitív lírapoétika heterogén kutatási területét, és ezáltal kiváló lehetőséget biztosít a hazai kutatók számára, hogy széleskörű, mégis áttekinthető képet kapjanak a diszciplína főbb kérdésfeltevéseiről és módszereiről. A tanulmányok összefogottságáért a szerkesztők körültekintő munkája mellett a tanulmányírók közötti folyamatos eszmecsere a felelős, amely szervezeti kereteit a kutatócsoport együttműködése biztosítja. A szerkesztők frappáns megoldása, hogy a kötet záró írásaként közzétették a csoport kutatási tervét, így transzparenssé váltak a mindannyiuk által osztott közös elméleti és módszertani alapfeltételezések. Domonkosi Ágnes és Simon Gábor kötete egy innovatív, az új nemzetközi kutatásokat figyelembe vevő és eredményeit integráló, jól szervezett társulásként mutatja be az ELTE Stíluskutató csoportját a magyar tudományos közösség számára, és arra ösztönzi az olvasót, hogy figyelemmel kísérje a csoport további munkáját.